

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Լեզվաբան, գրաքննադատ, հայերենի ու հայոց պատմության նվիրյալ ուսուցիչ Գրիգոր Խաչատուրի Վանցյանը ծնվել է 1870 թ. Ախալքալաքի գավառի Բեժանո գյուղում¹: Մանուկ հասակում մի կարճ շրջան սովորել է Սբ. Մինաս եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցում: Նրա ծնողները, ապրելով նյութական չափազանց սուղ պայմաններում, ուսումնառության հարցում գրեթե ոչնչով չեն կարողացել օժանդակել իրենց որդուն, և վերջինիս մանուկ հասակից իր հովանու տակ է վերցրել քեռին՝ ուսումը բարձր գնահատող գյուղական ուսուցիչ՝ Գևորգ Խուդավերդյանը (մահացել է 1892 թ.)՝ Գրիգորի սիրելի Հուպայիկը (փաղաքշարար այդպես էր նրան դիմում Գրիգորը): Վերջինիս ջանքերով էլ Գ. Վանցյանը 1885 թ. աշնանն ընդունվել է Ներսիսյան դպրոցի 2-րդ դասարան (այնտեղ սովորել է 1885–1890 թթ.): Գ. Վանցյանի ներսիսյանական և հետագա տարիների նվիրյալ ընկերներից մեկը՝ ալեքսանդրապոլցի Միմեոն (Արսեն) Ղլտճյանն իր հուշերում պատմում է. «Վանցյանի գյուղացի ծնողքն անկարող էին նույնիսկ ամենաչնչին մի-

¹ Գ. Վանցյանի կենսագրական որոշ տեղեկություններ գետեղված են «Բազմավեպ» ամսագրում (1910, թիվ 1, հունվար, էջ 35–38): Հ. Ք. Չրաքյանը, ընդառաջելով իր բարեկամ, Ջավախքում տասնամյակներ ապրած և ստեղծագործած վաստակաշատ մտավորական Ջալալ Տեր-Գրիգորյանի (Մալլումյան) խնդրանքին, հենց վերջինիս ուղարկած նյութերի հիման վրա էլ «Բազմավեպում» հրատարակում է Գ. Վանցյանի կենսագրականը՝ լուսանկարով հանդերձ: Արսեն եպիսկոպոս Ղլտճյանը (ավագանի անունով Միմեոն), որպես Գ. Վանցյանի ներսիսյանական տարիների մտերիմ ընկեր, Հովհ. Թումանյանին նվիրված հուշագրության մեջ իր պարտքն է համարել անդրադառնալ նաև Թումանյանի՝ այդ շրջանի (1880-ական թվականների վերջեր) չորս ամենամոտ ընկերների՝ Արամ Առաքելյանի, Դաթիկո Շահլամյանի, իր և Գրիգոր Վանցյանի կենսագրականներին (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (այսուհետև՝ ԹԺՀ), Երևան, 1969, էջ 268–284): Գ. Վանցյանի համառոտ կենսագրականին են անդրադարձել նաև գրականագետ Արամ Բնձիկյանը (Ա. Բ ն ճ ի կ յ ա ն. Հովհաննես Թումանյան. Գյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1869–1899), Երևան, 1969, էջ 224–225), բ. գ. թ. Վ. Մաղալյանը (Վ. Մ. Մ ա ղ ա լ յ ա ն. Հայ տեղական մամուլը և գրատպությունը Վրաստանում (1885 – 1990), Երևան, 2012, էջ 83), Գ. Վանցյանի տոհմի շառավիղ, □Ջավախք□ հանրագիտարանի հեղինակ և գլխավոր խմբագիր, Ջավախքի ինտերնետային պորտալի (www.javakhk.am) հիմնադիր Սերգեյ Խուդավերդյանը [«Ջավախք», -2 (8), մարտ, 1995: Կենսագրական հոդվածը հրատարակվել է Գ. Վանցյանի հայրենի Բեժանո գյուղի դպրոցը վերջինիս անունով անվանակոչելու առթիվ Ս. Խուդավերդյանի ունեցած ելույթի հիման վրա]:

ջոց հայթայթել իրենց որդու ապրուստի համար, ուստի և քեռին, իր խիստ աղքատ միջոցներից ամսական ուղարկում էր երբեմն 3, երբեմն 4 տուրլի: Ահա այդ դրամով Վանցյանը ապրում էր, դպրոց հաճախում և իր աշխատասիրությամբ լավագույն սովորողների շարքը մտնում: ... Նյութական զոհողությունների գնով (իր վաստակածի 25 տոկոսը, ինչպես պատմում էր Վանցյանը) նա ամեն ինչ անում էր, միայն թե կարողանա օգնել քրոջ որդուն, նրան մարդ դարձնել»²: Ս. Ղլտճյանի վկայությամբ, Գ. Վանցյանը, իրենց զանգեզուրցի ընկեր Արամ Առաքելյանն ու ևս մեկ ընկեր Ներսիսյան դպրոցում ուսանելու տարիներին ապրել են Թիֆլիսի Սերեբրեննայա փողոցում գտնվող մի բնակարանում՝ շուրջ 3 տարի գտնվելով նյութական ծանր պայմաններում, մինչև որ դպրոցի հոգաբարձությունը Ա. Առաքելյանին նշանակել է թոշակ, իսկ իրեն ու Գ. Վանցյանին ընդունել դպրոցի գիշերօթիկ աշակերտների շարքը³: Մինչ այդ, երկու ընկերները՝ Ս. Ղլտճյանն ու Գ. Վանցյանը, շաբաթ և կիրակի օրերին երգել են Թիֆլիսի Մուղնու Սբ. Գևորգ եկեղեցում ու դրա դիմաց ստացել շաբաթական վարձավճար:

Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին Գ. Վանցյանը մտերմանում է ապագա բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի հետ⁴: Երբ վերջինս նյութական ծանր դրության պատճառով ուսումը կիսատ թողած (Ներսիսյան դպրոցում սովորել է 1883–1887 թթ.) աշխատում էր Վրաստանի ու Իմերեթիայի թեմական կոնսիստորիայում, եկեղեցում երգելու բերումով ծանոթանում և մտերմանում է Ս. Ղլտճյանի հետ: Այնուհետև Հովհ. Թումանյանը վերջինիս ծանոթացնում է իր ներսիսյանական դասընկեր, Թիֆլիս վերաբնակված ախալցխացու ընտանիքից սերված Դաթիկո Շահլամյանի հետ: Շուտով այս «եռյակին» միանում են ևս երկու ներսիսյանականցի՝ Արամ Առաքելյանն ու Գրիգոր Վանցյանը: Այսպիսով՝ 1888 թ. գարնանից (1887–1888 ուսումնական տարվա կեսեր)՝ միմյանց գրեթե հասակակից հինգ հայ ներսիսյանականներ (որոնցից մեկը՝ նախկին) մտերմանալով, սկսում են հաճախակի հավաքվել Թիֆլիսի Նորաշենի փողոցում գտնվող Դ. Շահլամյանի սենյակում, որը գտնվում էր Հովհ. Թումանյանի ապրած բնակարանի վերնահարկում: Փաստորեն, սկզբից «եռյակի», կարճ ժամանակ անց նաև «հնգյակի» կողմից Դ. Շահլամյանի սենյակում ձևավորված գրական-

² ԹԺՀ, էջ 275:

³ Նույն տեղում, էջ 276:

⁴ Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի մտերմության, «հնգյակի» ձևավորման ու ընկերների միջև ձևավորված կապերի մասին հիմնական տեղեկությունները քաղել ենք Միսեոն (Արսեն) Ղլտճյանի վերը նշված հուշագրությունից, մի դրվագ էլ վերցրել ենք խմբակի մեկ այլ անդամի՝ Արամ Առաքելյանի պատմածից (ԹԺՀ, էջ 268–290):

⁵ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869–1908), Երևան, 2010, էջ 42:

գեղարվեստական այս խմբակը (տե՛ս այդ մասին ստորև) հետագայում պետք է հիմք դառնար շուրջ մեկ տասնամյակ անց Հովհ. Թումանյանի տանը ձևավորվելիք «Վերնատան» համար⁶: Ավելին, Ս. Ղլտճյանն այն անվանում է Հովհ. Թումանյանի՝ ցարդ անձանոթ ու անհայտ մնացած առաջին «Վերնատունը», որտեղ և կոփվել է ապագա արձակագրի, գրական, ազգային ու հասարակական գործչի, մեծն լոռեցու քանաստեղծական տաղանդը: 18–19 տարեկան երիտասարդներից կազմված նորակազմ «հնգյակի» երեկոները Գ. Շահլամյանի սենյակում անցնում էին բուռն քննարկումների մթնոլորտում: Հովհ. Թումանյանը կարդում էր իր նոր գրած քանաստեղծությունները, որոնք արժանանում էին ներկաների հիացմունքին կամ դիտողություններին. ապագա քանաստեղծը դարձել էր «հնգյակի» առանցքը, և այդ ճանապարհով են հղկվել նրա սիրված մի շարք քանաստեղծություններ ու գործեր: Նորաստեղծ խմբակի անդամ Ա. Առաքելյանն ահա թե ինչպես է նկարագրում իրենց առաջին հանդիպումը. «Նշանակված օրը հավաքվեցինք Շահլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն է պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառությանն ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն ներք գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կապած: Տետրը ձեռք-ձեռք անցավ, և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի ետևից «Շունն ու Կատուն», «Արև ու Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարտ», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները»⁷: Այնուհետև, 1889 թ. խմբակը որոշում է հրատարակել 20-ամյա Հովհ. Թումանյանի քանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն և ձեռնամուխ է լինում դրա կազմմանը⁸: Նրանց հետ չի պահում անգամ նյութական միջոցների իսպառ բացակայությունը. վերջիններս որոշում են մեկնել գավառներ (Ա. Առաքելյանը՝ Ախալցխա, Գ. Վանցյանը՝ Ախալքալաք, Ս. Ղլտճյանը՝ Շիրակ, իսկ Հովհ. Թումանյանն ու Գ. Շահլամյանը

⁶ Ա. Բ ա դ դ ա ս ր յ ա ն. Վերնատուն.– «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1990, -5, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 24:

⁷ Ա. Առաքելյան. Ընկերոջս հիշատակին.– ԹԺՀ, էջ 288: Այս մասին տե՛ս նաև «Աղոթք» քանաստեղծության (գրվել է 1887 թ. փետրվարին) ծանոթագրությունը. Հ ո Վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 1, Երևան, 1988, էջ 546–547:

⁸ Ա. Բ ն ճ ի կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 230:

մնում են Թիֆլիսում) և կազմակերպել հրատարակվելիք գրքի բաժանորդագրությունը: Ահա այս ճանապարհով է լույս աշխարհ գալիս Հովհ. Թումանյանի առաջին գիրքը⁹: Մի քանի տարի անց՝ 1893 թ. ապրիլի 8-ին, Գ. Վանցյանը Հովհ. Թումանյանին Ախալքալաքից գրած նամակով, խոսելով բանաստեղծի առաջին շրջանի բանաստեղծություններից մեկի՝ «Կանչի» մասին, իր հիացմունքն է հայտնում հետևյալ խոսքերով. ««Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. «Это действительно высокохудожественное произведение». Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունը բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանն արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխգործոց է, դա մի գոհար է»¹⁰: 1901 թ., երբ Հովհ. Թումանյանը հանգստանում էր Ախալքալաքի Ուրավել առողջարանում, նամակներից մեկում նշում է, որ այնտեղ ոչ միայն ճանաչում են իր բանաստեղծությունները, այլև շատերն անգիր գիտեն իր «Եթե կաս, աստված» («Կանչ») բանաստեղծության առաջին տողն է) ոտանավորը¹¹: Հավելենք նաև, որ ընկերները մեծ վիշտ ապրեցին, երբ Դ. Շահլալյանը, գտնվելով հոգեկան ծանր ապրումների մեջ, 1894 թ. ինքնասպանությամբ հեռացավ կյանքից: Հետագայում՝ 1908 թ., նույնը պետք է տեղի ունենար նաև «հնգյակի» մեկ այլ անդամի՝ Գ. Վանցյանի հետ:

Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի՝ պատանեկան տարիների հարաբերությունները հետագայում ծնունդ տվեցին բանաստեղծի մեկ այլ անմահ ստեղծագործության՝ «Փարվանա» բալլադին: Ջավախքում Փարվանա լճի և կրակի մեջ այրվող թիթեռների մասին տարածված գրույցները Հովհ. Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Գ. Վանցյանից: Այս մասին խոստովանում է ինքը՝ բանաստեղծը, «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» վերնագրի «Փարվանա, Վանցյան և Փշրանքներ թե Ջավախքի բուրմունք» ինքնակենսագրական գրառումների մեջ (Հովհ. Թումանյանն այստեղ հիշատակում է այն սկզբնաղբյուրները, որոնց շնորհիվ մտահղացել է գրելու իր այս կամ այն գոր-

⁹ Տե՛ս Հ. Թումանյանի Բանաստեղծություններ, Մոսկվա, 1890, 98 էջ: Հովհ. Թումանյանի աշխատանքների տպագրման գործում իր ընկերների նվիրվածության մասին է պատմում «հնգյակի» անդամ Արամ Առաքելյանը (ԹԺՀ, էջ 285–290):

¹⁰ Թումանյանի և Վանցյանի ընկերություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Երևան, 1985, էջ 313, հմտ.՝ Հովհ. Թումանյանի ԵԼԺ, հ. 1, էջ 566: 1891 թ. փետրվարին գրված այս բանաստեղծությունը ժամանակի գրաքննությունն արգելել է տպագրելու «Մուրճ» ամսագրում, որի պատճառով այն առաջին անգամ տպագրվել է բանաստեղծի հիշյալ ժողովածուում:

¹¹ Հովհ. Թումանյանի ԵԼԺ, հ. 9, Երևան, 1997, էջ 251–252:

ծր)¹²: Իսկ Հովհ. Թումանյանի ժառանգների ընտանեկան արխիվում պահվող -8 (3) ծոցատետրում բանաստեղծը «Փարվանային» վերաբերող այսպիսի գրառում ունի. «(Գրիգորն է լսել Ախալքալաք): Փարվանա (կրակի թիթեռ) թագավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Դա գալիս է, կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջը, այրվում»¹³: «Փարվանա» լեզենդի մշակման նպատակով Հովհ. Թումանյանն առաջին անգամ Գանձա է այցելել 1901 թ. օգոստոսի 22–25-ը, օգոստոսի 23-ին այցելել է Գանձայից ոչ հեռու գտնվող Փարվանա լիճ¹⁴: Այցի մասին տեղեկություններ իրենց հուշերում հանգամանորեն ներկայացնում են Վ. Տերյանի ավագ եղբայր Ջավախեցին, ինչպես նաև Ջավախքում հայտնի մտավորականներ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (Մալլուսյանը) և Վարդան Շահպարտյանը¹⁵: Ջավախեցին, որը Գանձա և Փարվանա այցի ողջ ընթացքում ուղեկցել է Հովհ. Թումանյանին, իր հուշերում մանրամասն նկարագրելով բանաստեղծի՝ Ջավախքի բնության տեսարաններից ոգեշնչված ապրումները, բարձր տրամադրությունն ու արտաբերած խոսքերը, ավելացնում է, որ «Փարվանայի» նախերգանքը բանաստեղծը գրել է իրենց իսկ տանը՝ երեկոյան ընթրիքի սեղանի շուրջ բոլորած գանձացիների առջև, Փարվանա լճի ափից վերադառնալուց անմիջապես հետո¹⁶:

Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի միջև նամակագրական կապը շարունակվում է հետագայում, երբ Գ. Վանցյանը 1890-ական թվականներին արդեն ուսուցիչ էր, այնուհետև ուսանող: Նամակների բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում է երկու մտերիմ ընկերների միջև տեղի ունեցող գրքափոխանակությանը, Հովհ. Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուների տպագրության և բաժանորդագրության հար-

¹² Է. Ջրբաշյան. Հ. Թումանյանի ինքնակենսագրական գրառումները. – ՊԲՀ, 1966, - 1, էջ 184, 186:

¹³ Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 5, Երևան, 1998, էջ 253, հմմտ.՝ հ. 2, Երևան, 1969, էջ 420, 459, հմմտ.՝ Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 2, Երևան, 1990, էջ 545, 558:

¹⁴ Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 9, էջ 274–275, 277, 601: 1901 թ. օգոստոսի 21-ով թվագրված և Ախալքալաքից Օլգա Թումանյանին ուղղված նամակում Հովհ. Թումանյանը նշում է. «Նամակս հենց վերջացրի, ուզեցի փակել, մի գյուղից մարդիկ եկան հրավիրելու իրենց գյուղը. չկարողացա ոչ մի կերպ մերժել. վաղը գնալու ենք» (նույն տեղում, էջ 275): Իր մեկ այլ նամակում բանաստեղծը նշում է, որ Գանձայում մնացել է 3 օր (նույն տեղում, էջ 277):

¹⁵ Ջ. Տեր-Գրիգորյան. Ախալքալաքյան հանդիպումներ. – ԹԺՀ, էջ 400–415, Վ. Շահպարտյան. Անմոռանալի օրեր. – ԹԺՀ, էջ 416–422, Ջավախեցի. Փարվանայի ափին. – ԹԺՀ, էջ 423–436:

¹⁶ Ջավախեցի. նշվ. աշխ., էջ 423–436:

ցերին¹⁷, Գ. Վանցյանի՝ գավառներից արված թղթակցություններին, հետաքրքրվել են ինչպես իրենց, այնպես էլ մյուս ընկերների վիճակով: Գ. Վանցյանն իր նամակներում հաճախակի անդրադարձել է նաև Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունների քննության հարցին, երբեմն ահա նման հորդորով դիմել բանաստեղծին. «... Չմոռանաս նախկին ուղղությունը, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է. երգի՛ր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը: Մաքոններիդ ձեռքից բաց չըռոնես»¹⁸: Մեկ այլ նամակում Թումանյանի ստեղծագործությունները բնութագրում է որպես «ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ արվեստով արտաբերված»¹⁹: Հայրենիքում չորս տարի ուսուցչությամբ զբաղվելուց և իր ուսումնասիրությունների համար դաշտային նյութեր հավաքելուց հետո Գ. Վանցյանը մեկնում է Մոսկվա, ապա՝ Ս. Պետերբուրգ, որտեղից էլ՝ Ա. Արասխանյանի միջնորդությամբ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունն իր որոշմամբ ու միջոցներով նրան ուղարկում է Գերմանիա, որտեղ պետք է սովորեր մանկավարժություն²⁰: 1895–1899 թթ. Գ. Վանցյանը սովորում է Բեռլինի համալսարանում, որը, չնայած ուսումնառության հաջող ընթացքին, ցավոք, չի կարողանում ավարտել, քանի որ Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը չի ցանկանում ևս մեկ տարով երկարացնել Գ. Վանցյանի ուսման շրջանը, որպեսզի դրանով վերջինս կարողանար գրել իր դիսերտացիան ու ներկայանար քննության²¹:

Բեռլինից ևս շարունակվում է Գ. Վանցյանի նամակագրությունը Թումանյանի հետ: Հատկապես հետաքրքրական է 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին նրա գրած նամակը, որտեղ պատմելով Գերմանիայում իր ուսանողական կյանքի, գերմանացիների կենցաղի ու սովորույթների մասին, մասնավորապես գրում է. «Չգիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես: «Հորիզոն» մի թե՛ այլևս չպիտի հրատարակեք: – Բաց արա քնարիդ ձայնը լսենք և ուրախանանք: Գեթ նամակ գրի՛ր, երկա՛ր, մանրամասն: Թիֆլիսից չենք ստանում համարյա ո՛չ լրագիր և ո՛չ նամակ. ուստի երևակայիր, որ քու նամակդ եթե բազմաբովանդակ լինի ամեն տեսակ մեր ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող լուրերով, Բեռլինի ամբողջ հայ ուսանողության շնորհակալությանը պիտի արժանա-

¹⁷ Նամակներից մեկը՝ թվագրված 1892 թ. փետրվարի 18-ով, վերաբերում է Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուի երկրորդ հատորի տպագրմանը, որի առթիվ Գ. Վանցյանը մասնավորապես գրում է. «Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է, հույս ունի՛ս, որ ծախքը հանես, կամ առաջին գրքիդ ծախքը հանեցի՛ր» (Ա. Բ ն ճ ի կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 319–320):

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 249:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 250:

²⁰ «Բազմավեպ», 1910, թիվ 1, հունվար, էջ 36:

²¹ ԹԺՀ, էջ 276:

նաս»²²: Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի՝ միմյանց ուղղված նամակներից մի քանիսը հրապարակվել են «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» նյութերի ժողովածուների հատորներում: Ցավոք, որոշ նամակներ չեն պահպանվել, իսկ մնացած մասը գտնվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, Հովհ. Թումանյանի ֆոնդում²³:

Ինչպես նշեցինք, Գ. Վանցյանը Ներսիսյան դպրոցում ուսումնասիրությունից հետո ուսուցչությամբ է զբաղվել հայրենի Ջավախքում՝ Ախալքալաքում՝ միաժամանակ աշխատակցելով Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մուրճ» ամսագրին²⁴: Դեռևս ուսանելու տարիներին նա մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել լեզուների ազգակցության, առանձին ժողովուրդների ծագումնաբանական խնդիրների նկատմամբ, կատարել ուսումնասիրություններ բոջաների շրջանում և երկու մասով հրատարակել է «Հայ բոջաներ» աշխատությունը²⁵, որը հանդիսացել է նրա առավել ծավալուն աշխատանքի մի մասը. «... մեր աշխատակից պ. Գ. Վանցյանը գրում է մեզ՝ թե այդ հոդվածը հանված է իր մի ավելի ընդարձակ աշխատասիրությունից...»²⁶: Հետագայում «Մուրճ» ամսագրում տպագրված այս աշխատությունը թարգմանվում է ռուսերեն և ընդգրկվում «Կովկասի տեղանքի և ցեղերի նկարագրության նյութերի» բազմահատոր ժողովածուի մեջ²⁷: Ռուսերեն այս տարբերակն էլ իր հերթին թարգմանվել և տպագրվել է Փարիզում լույս տեսնող «Բանասեր» հանդեսում²⁸: Գ. Վանցյանի այս աշխատանքի առթիվ կենսագիր Հ. Ք. Չրաքյանը գրում է. «Կարելի է ըսել թե նա Ախալքալաքի և շրջակա գյուղերուն մեջ ցրված ամեն մեկ Հայ-Բոջա ընտանիքի մեջ մտած է, ուսումնասիրած է անոնց նիստ ու կացը, կենցաղը, սովորությունները, ընտանեկան կյանքը և գլխավորապես Բոջաներու լեզուն»²⁹: Շուրջ երկու տարի անց՝ 1894 թ., Գ. Վանցյանը հրապարակում է բոջաների մասին իր անտիպ աշխատության մի նոր հատված՝ «Պատմական ակ-

²² Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869–1908), էջ 257:

²³ Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի՝ նամակագրության մասին մանրամասն տեղեկությունները տե՛ս Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869–1908), էջ 104, 105, 117, 120, 152, 153–154, 168–169, 171–172, 179, 180, 182, 185, 186–187, 188, 192, 196, 201, 208–209, 257:

²⁴ Գ. Վանցյանի՝ «Մուրճ» ամսագրին աշխատակցելու մասին հիշատակությունը տե՛ս «Մուրճ», 1892, № 9, էջ 1382, 1894, № 10, էջ 1520 և այլն:

²⁵ «Մուրճ», 1892, թիվ 7–8, -9:

²⁶ «Մուրճ», 1892, № 9, էջ 1382:

²⁷ Г. Ванциан. Армянские цыгане.— Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 29, отд. 1. Тифлис, 1901, с. 45–70.

²⁸ Հայ գնչուներ (Գ. Վանցյանի), ռուս. թարգմ.՝ Մ. Մատենձյան.— □Բանասեր□, հ. 9, - 11, Փարիզ, 1907, էջ 34–52:

²⁹ «Բազմավեպ», թիվ 1, հունվար, 1910, էջ 35:

նարկ բռնաների անցյալից» խորագրով³⁰, ուր հեղինակն անդրադառնում է այդ ժողովրդի անվան, ծագումնաբանական, Հայաստան մուտքի և գրադեցրած բնակավայրերի, նաև քրիստոնեացման խնդիրներին: Չնայած «Մուրճ» ամսագիրը, ինչպես և վերջինիս անվան հիշատակումն արգելված էր Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում և այնտեղ լույս տեսնող մամուլում, այդուհանդերձ, Գ. Վանցյանի սույն հոդվածը նույն ժամանակ ամբողջապես արտատպվում է Կ. Պոլսի «Հայրենիք» օրաթերթում³¹: Բեռլինում ուսանելու ժամանակ՝ 1897 թ., դարձյալ «Մուրճ» ամսագրում տպագրում է հայ բռնաներին նվիրված ևս մեկ աշխատանք³², որտեղ գնչու-բռնաների հոգեբանական, սոփոքության գծերը քննելուց զատ, անդրադառնում է նաև վերջիններիս մտավոր ունակություններին, գիտության, արվեստի մեջ ունեցած դրսևորումներին: Հեղինակն այստեղ թվարկում է տարբեր ազգերի մի շարք հայտնի անձանց անուններ, որոնք ծագումով այս ցեղից են: Հայերի մեջ Գ. Վանցյանն առանձնացնում է Հարություն վարդապետ Ալամդարյանին, Քերովբե Պատկանյանին (Հ. Ալամդարյանի քրոջ զավակը, բռնայական ծագումը՝ մորական կողմից ծագումով բռնա) և աշուղ Հանես-օղուն (ծննդյան անունով՝ Պողոս): Հայ բռնաների մասին նրա հոդվածաշարը ավարտվում է «Մուրճում» 1899 թ. տպագրած գրախոսականով³³, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է Վրթանես Փափազյանի հրատարակած և հայ-բռնաների կյանքը ներկայացնող աշխատությանը³⁴: Գրախոսականում Գ. Վանցյանը թե՛ քննադատում է այդ աշխատանքը՝ անելով անհրաժեշտ դիտողություններ, թե՛ նշում է առավելություններն՝ արժեվորելով դրանք:

Ախալքալաքում Գ. Վանցյանի ուսուցչության տարիները (1890–1894 թթ.) ներկայացնող մի փոքրիկ դրվագ է հիշատակում Հովհ. Թումանյանի ուսանողական տարիների մտերիմներից Հովհաննես Խիզանյանը, որը 1894 թ. ամռանը Անդրեաս Բարխուդարյանի հետ որոշել է գնալ Անի³⁵: Վերջիններս ընտրել էին Թիֆլիս–Միխայլովո (այժմ՝ Խաշուր) կայարան (երկաթուղով) – Բորժոմ–Բակուրիան–Յիսրա–Օդարոյի լեռնանցք (Թռեղքի լեռներ) – Ախալքալաք (ոտքով) երթուղին: Հովհ. Թումանյանը Գ. Վանցյանին և իրեն ծանոթ ախալքալաքցի այլ ուսուցիչներին ուղղված նամակներ է հանձնում Հովհ. Խիզանյանին: Դրանցում բանաստեղծը պատվիրում է պատշաճ ընդունել և աջակցել Հովհ. Խի-

³⁰ «Մուրճ», 1894, -7-8, էջ 1066–1088:

³¹ «Մուրճ», 1894, -10, էջ 1520–1521:

³² «Մուրճ», 1897, -10, էջ 1394–1403:

³³ «Մուրճ», 1899, -9, էջ 1079–1081:

³⁴ Տե՛ս Գ. Փ ա փ ա զ յ ա ն. Հայ-բռնաներ (Ազգագրական ուսումնասիրություն), Թիֆլիս, 1899, 99 էջ:

³⁵ Հ ո վ հ. Խ ի զ ա ն յ ա ն. Բանաստեղծի հետ.– ԹԺՀ, էջ 374–378:

զանյանին ու իր ընկերոջը: Բնականաբար, արձագանքը լինում է սպասվածից ավելին. «Ախալքալաքում մենք սիրալիր ընդունելություն գտանք տեղական մտավորականության՝ ուսուցիչների կողմից, որոնց թվում էին՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Սեդրակ Ադարայանը. վերջիններս միացան մեզ, և մենք ուղևորվեցինք Ալեքսանդրապոլ»³⁶, – գրում է Հովհ. Խիզանյանը:

1890-ական թվականներին և 1900-ական թվականների սկզբներին Գ. Վանցյանը լեզվաբանությանն առնչվող հոդվածներով հանդես է գալիս «Մուրճ» (Թիֆլիս), «Հանդես ամսօրյա» (Վիեննա), «Անահիտ» (Փարիզ) և այլ հանդեսներում, որոնք հետագայում հիմք դարձան գրքի ամբողջական հրատարակման համար: Բացի վերը նշված բնույթի հոդվածներից՝ նա մամուլում հանդես է գալիս նաև Ջավախքի ուսումնարաններին և ուսուցիչներին, քահանայական խնդիրներին, ջավախահայության ծեսերին ու սովորույթներին, Բաքվի, Եվրոպայի հայությանն առնչվող, տարբեր ցեղերի ծագումնաբանությունը ներկայացնող, փիլիսոփայական հարցեր շոշափող մի շարք հոդվածներով, գրախոսականներով, թարգմանություններով և այլն³⁷:

Եվրոպայից հայրենիք վերադառնալուց հետո Գ. Վանցյանը շուրջ մեկ տարի աշխատում է Երևանի թեմական դպրոցում³⁸, որից հետո նրան հրավիրում են Թիֆլիսի առևտրական դպրոցում հայերեն դասախոսելու, որտեղ էլ աշխատում է մինչ իր եղերական վախճանը:

Մեր նյութի շարադրանքի ժամանակագրական սկզբունքը չխախտելու համար անդրադառնանք մի դրվագի, որը վերաբերում է Գ. Վանցյանի և հայ մեծանուն երաժշտագետ Կոմիտաս Վարդապետի

³⁶ Նույն տեղում, էջ 377:

³⁷ Եվրոպայում սովորելու տարիներին Գ. Վանցյանը ակտիվորեն օժանդակել է Թիֆլիսի հայկական մամուլի խմբագրություններին՝ վերջիններիս տեղեկություններ հայտնելով Եվրոպայի տարբեր բուհերի հայ ուսանողների թվի, տեղաբաշխվածության և այլնի մասին. «Ձայնակցելով մեր հրավերին՝ ուսանողների մասին ստատիստիկական տեղեկություններ տալ՝ մեր աշխատակից պ. Գրիգոր Վանցյանն ուղարկել է մեզ ցուցակներ ձևավոր կիսամյակի հայ ուսանողների Բեռլինի, Հալլեի, Մտրասբուրգի և Մարբուրգի համալսարաններում և Դարմշտատի պոլիտեխնիկումի՝ նոցա վերաբերյալ յոթ հարցերի պատասխաններով: Թողնելով այդ ցուցակների հրատարակումը գալ անգամին՝ առայժմ տալիս ենք հետևյալ թվանշանները. Հայ իսկական ուսանողների թիվն է Բեռլինում 26, Հալլեյում 3, Մտրասբուրգում 1, Մարբուրգում 1, Դարմշտատում «3 («Մուրճ», 1898, № 4, էջ 583):

³⁸ Հ. Ք. Չրաքյանը գրում է. «Երևանու թեմական դպրոցը նախ օգտվեցավ տարի մը Վանցյանի ուսուցչութենէն, իր վերադարձին (Եվրոպայից (Բեռլինից), ուր ուսանում էր – Վ. Ս.), վասն զի հետո հրավիրվեցավ Թիֆլիզու առևտրական դպրոցին մեջ հայերեն դասախոսելու, և այդ պաշտոնին մեջ ալ մեռավ» («Բազմավեպ», 1910, թիվ 1, հունվար, էջ 36–37):

միջև տեղի ունեցած մի անսխորժ դեպքի: 1900 թ. սկզբներին³⁹ դեռևս անհայտ հանգամանքներում Կոմիտասի մասին մամուլում հրապարակվում է անստորագիր հոդված, որտեղ հոդվածագիրը ոչ դրական գույներով ներկայացնելով Բեռլինից նոր վերադարձած հայ երաժշտագետին՝ եզրակացնում է. «Երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշտություն»⁴⁰: Այս անստորագիր հրապարակումը անհայտ հանգամանքներում վերագրում են Գ. Վանցյանին: Կոմիտասի աշակերտներից մեկը՝ երգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանը, $\square$ Անհիշաչար մարդը $\square$ խորագրով իր հուշագրության մեջ պատկերավոր ներկայացնում է ինչպես վերոնշյալ հրապարակմամբ պայմանավորված Կոմիտասի ապրած վիշտը, այնպես էլ՝ 1900 թ. ապրիլյան մի կիրակի Էջմիածնում, Կոմիտասի մոտ տեղի ունեցած հանդիպումը, որին անակնկալ ձևով միացել են նաև վիպասան Վրթ. Փափագյանը և Գ. Վանցյանը. «...Ներս մտավ վիպասան Վրթանես Փափագյանը, ձեռքին ջութակի ֆուտլյար, և կարճահասակ, գիրուկ մի մարդ, որին ներկայացրեց Փափագյանը, Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո, ասելով. «Հայ-բոշաների բանասեր Գրիգոր Վանցյան»: Վերջինս կարմրեց և իր մագոտ աջով ամուր սեղմեց մեր ձեռքը, մնալով կանգնած՝ մի տեսակ շփոթված դրությամբ»⁴¹: Հանդիպմանը Կոմիտասը դաշնամուրով նվագում և երգում է ժողովրդական երգեր, որոնք կախարդում են ներկաներին: Այնուհետև արագորեն նոտագրում և դաշնամուրի վրա կատարում է իր խնդրանքով Վրթ. Փափագյանի կողմից ջութակով կատարած քրդական «Լուր-դա-լուրը», որն առաջացնում է ներկաների, այդ թվում՝ Գ. Վանցյանի զարմացական բացականչությունը: Հանդիպման ավարտին Գ. Վանցյանը ներողություն է խնդրում Կոմիտասից, իսկ վերջինս այսպես է արձագանքում. «Երկու կոպեկ տուր, հոդվածի դառնությունը տանք քամուն»: «Հայր սուրբ ջան, երկու էլ, տասներկու էլ

³⁹ Կոմիտասը Բեռլինում սովորում է շուրջ երեք տարի և հայրենիք վերադառնում 1899 թ. սեպտեմբերին (Ռ. Թեբլեմեզյան. Կոմիտաս, Երևան, 1992, էջ 31): Վահան Տեր-Առաքելյանը, ում հուշագրությունից տեղեկանում ենք Կոմիտասի և Գ. Վանցյանի հանդիպման մասին, նշում է, որ այդ հանդիպումը տեղի է ունեցել ապրիլ ամսին, Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց 6-7 ամիս անց: Իսկ հանդիպումից շաբաթներ առաջ մամուլում հրապարակվել էր խնդրո առարկա հոդվածը (տե՛ս Կոմիտաս: Ժողովածու՝ նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակին, կազմեց Ռ. Թեբլեմեզյանը, Երևան, 1930, էջ 96-101):

⁴⁰ Կոմիտասի մասին. Ժողովածու... էջ 97, հմմտ.՝ Ռ. Թեբլեմեզյան. նշվ. աշխ., էջ 53, հմմտ.՝ Բ. Յոնլյան. Կոմիտաս, Երևան, 1969, էջ 31:

⁴¹ Վ. Տեր-Առաքելյան. Անհիշաչար մարդը.՝ Կոմիտասի մասին. Ժողովածու... էջ 98, հմմտ.՝ Ռ. Թեբլեմեզյան. նշվ. աշխ., էջ 54: Վ. Տեր-Առաքելյանի հուշագրությունն ամբողջությամբ տե՛ս նաև Վ. Տեր-Առաքելյան. Անհիշաչար մարդը.՝ Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, 2009, էջ 49-53:

կտամ, միայն ներք ինձ», – լինում է Գ. Վանցյանի պատասխանը: «Ոչ, ճիշտ երկու կոպեկ», – կրկնում է Կոմիտասը: «Մի քանի տարվա ընթացքում այդպես հավաքված երկու կոպեկներով Կոմիտասը Պարիզում հրատարակեց «Հայ Քնար» գեղջուկ երգերի իր առաջին ժողովածուն»⁴², – այսպես է ավարտում իր հուշագրությունը Վ. Տեր-Առաքելյանը:

Գ. Վանցյանի և Կոմիտասի վերոնկարագրյալ հանդիպման և՛ փաստը, և՛ հանդիպման բնույթն արդեն իսկ վկայում են, որ Գ. Վանցյանը հազիվ թե հանդես գար նման հողավածով: Հիրավի, եթե Վանցյանը քեն քշեր Կոմիտասի հանդեպ և նպատակ ունենար ոչ իր անունից պախարակելու նրան, ապա հազիվ թե այցելեր վերջինիս և բարեկամաբար սեղմեր նրա ձեռքը: Միաժամանակ, տաղանդավոր լեզվաբանի ու հայրենապաշտ անձնավորության կողմից հազիվ թե չնկատվեր Կոմիտասի տաղանդը և կասկածի տակ առնվեր Կոմիտասի կողմից «երեք տարում երաժշտություն սովորելու» իրողությունը: Այս հանգամանքները, կարծում ենք, հաստատում են, որ նշյալ անստորագիր հողավածը գրվել է Կոմիտասի դեմ գործող բոլորովին այլ անձնավորության, խմբագրության կամ հաստատության պատվերով, իսկ թե ինչու է շրջանառվել Գ. Վանցյանի անունը, դժվար է ասել: Ինչ վերաբերում է Վանցյանի ներում հայցող խոսքերին և դրանցով նշյալ գրությունը փաստացի իրեն վերագրելուն, ապա դրանով վերջինս, ըստ երևույթին, կամեցել է շուտափույթ հարթել կնճռոտ պահը և, առավել մոտիկից զգալով Կոմիտասի բնավորության գծերը, չի կամեցել ծավալվել խնդրի բուն էության մեջ:

1900–1901 թթ. Գ. Վանցյանը հողավածներով, գրախոսականներով և ակնարկներով հանդես է գալիս Թիֆլիսի «Տարագ» հանդեսում⁴³, իսկ 1904–1905 թթ. Թիֆլիսի «Լուսնա» ամսագրում հրապարակում է երեք աշխատանք, որոնցից երկուսը լեզվաբանական են («Լյուրեր հայերենի մշակության համար», «Լուսնա», 1904, № 5, էջ 180–184, «Հայերենը մշակելու նյութեր», «Լուսնա», 1905, № 1, էջ 101–104), մեկը՝ իմաստասիրական բնույթի («Փիլիսոփայական գրույցներ», «Լուսնա», 1904, № 1, էջ 94–110): Եթե հաշվի չառնենք «Լուսնայի» մեջ տպագրված վերոբերյալ երեք գործերը, ինչպես նաև «Մշակում» և գերմանական որոշ թերթերում⁴⁴

⁴² Վ. Տեր-Առաքելյան. Անհիշաչար մարդը. – Կոմիտաս: Ժողովածու..., էջ 101:

⁴³ Գրիգոր Վանցյանն այս հանդեսում ստորագրել է «Գ. Վ.» տարբերակով, ունի նաև «Վնց., Գ.» ստորագրությամբ գործեր (տե՛ս Հ. Բ. Հովակիմյան. Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 726: Բառարանում կա վրիպակ՝ Գ. Վանցյանի հայրանունը նշված է Քրիստափոր. իրականում՝ Խաչատուր է):

⁴⁴ Գերմանական թերթերում Գ. Վանցյանի՝ տպագրված հողավածների վերաբերյալ տեղեկությունը հայտնում է «Բազմավեպի» հողավածագիրը՝ չնշելով թերթերի

հրատարակված սակավաթիվ հոդվածները, ապա, կարելի է ասել, որ Եվրոպայում ուսումնառությունից հետո Գ. Վանցյանն այնքան էլ ակտիվորեն հանդես չի եկել մամուլում, փոխարենը հայ հանրության դատին է հանձնել մի շարք արժեքավոր գրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ:

Բեռլինից վերադառնալուց հետո՝ 1900-ական թվականների սկզբներից հիմնականում ապրելով և գործելով թիֆլիսյան մտավորականության միջավայրում՝ նա շարունակում էր մնալ նաև ջավախահայ մտավորականության հարազատ ընկերը, որի վկայություններից մեկն էլ նշանավոր Բանաստեղծ Ղազարոս Աղայանի գրական և մանկավարժական գործունեության քառասնամյա հոբելյանի նշումն է. ցարական ռեժիմի անբարենպաստ պայմաններում և ոստիկանության վերահսկողության ներքո Թիֆլիսի Վերայի թաղամասի «Ճանտազիա» այգում 1902 թ. մայիսի 19-ին տեղի է ունենում Աղայանի 40-ամյա հոբելյանին նվիրված հանդիսություն, որտեղ ներկա են գտնվել ժամանակի մտավորականության, գրական, ազգային, հասարակական և քաղաքական գործիչների շուրջ երկու հարյուր ներկայացուցիչներ: Ախալքալաքի մտավորականությունը ևս գումարում է ժողով, որպես հոբելյանական հանդիսության մասնակիցներ ընտրում Հովհ. Թումանյանին և Գ. Վանցյանին՝ այդ մասին նամակով տեղեկացնելով Թումանյանին. «Պարոն Ղազարոս Աղայանի գրական ու մանկավարժական գործունեության 40-ամյա հոբելյանի հանդեսին Ախալքալաքի հայ հասարակության կողմից ներկայացուցիչներ ունենալու համար տեղական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները՝ ժողով կազմելով պատգամավորներ ընտրեցին Ձեզ և Գրիգոր Վանցյանին: Հարգանքով խնդրում ենք, հարգելի՛ պարոն, բարեհաճեցեք հանձն առնել պ. Գր. Վանցյանի հետ միասին ներկա լինել հիշյալ գրական հանդեսին և Ախալքալաքի հասարակության կողմից շնորհավորել պատկառելի հոբելյարի բեղմնավոր գործունեության 40-ամյակը, մատուցանել մեր երախտագիտական զգացմունքներն ու հարգանքները, նաև մեր տեղական մի խումբ աշակերտների ու աշակերտուհիների կողմից ստորագրված ուղերձը: Աշակերտների թվում ստորագրվել են և մի քանի օտարազգիներ իրենց մայրենի լեզվով, այն է՝ հունարեն և ռուսերեն:

անունները (տե՛ս «Բազմավեպ», 1910, թիվ 1, հունվար, էջ 37): Բնքը՝ Գ. Վանցյանը, իր «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» (Թիֆլիս, 1906) գրքի առաջաբանում տալիս է մեկ թերթի անուն՝ «Zeitschrift für Armenische Philologie» տեղեկություններ չհայտնելով թերթի հրատարակման վայրի ու թվականի վերաբերյալ:

Եթե Ձեզանից որևէ մեկը հարգելի պատճառով չկարողանա հանձն առնել մեր ներկայացուցչությունը, ապա խնդրում ենք հայտնել պ. Հովհաննես Կարապետյանին, որ փոխարինե ձեզնից չհամաձայնվողին»⁴⁵:

Դ. Աղայանին հիշյալ հոբելյանի առթիվ բանաստեղծություն է նվիրում աշուղ Ջիվանին, իսկ ելույթներով ու հոդվածներով հանդես են գալիս Շիրվանզադեն, Լևոն, Երվանդ Շահազիզը, Լևոն Սարգսյանը, Ավետիք Արասխանյանը, Հովհ. Թումանյանը և Գրիգոր Վանցյանը⁴⁶: Ցավոք, Գ. Վանցյանի, նաև Թումանյանի և այլոց՝ հոբելյարին նվիրված հոդվածները գրաքննչական կոմիտեն արգելում է տպագրել⁴⁷, որի պատճառը Աղայանի կուսակցական պատկանելության համար 1895–1900 թթ. բանտարկված լինելն էր⁴⁸:

1905 թ. Գ. Վանցյանը Թիֆլիսում հրատարակում է «Հայ հեղինակներ» (264 էջ) գիրքը, որն ունեցավ բարեփոխված և հարստացված թվով 5 վերահրատարակություն (II տպագրություն, Թիֆլիս, 1906, 320 էջ, III տպագրություն, Թիֆլիս, 1909, 382 էջ, IV տպագրություն, Թիֆլիս, 1910, 384 էջ, V տպագրություն, Թիֆլիս, 1913, 384 էջ, VI տպագրություն, Թիֆլիս, 1914, 384 էջ): Գրքի բարեփոխումներն ու հարստացումներն իրականացվել են մինչև III տպագրություն. սկսած IV տպագրությունից մինչ վերջին՝ VI տպագրություն, ներառյալ նաև III տպագրությունը, Գ. Վանցյանի մահից հետո 1909–1914 թթ. իրականացրել է Գ. Վանցյանի այրին՝ Մ. Վանցյանը, հրատարակությունները հիմնականում վերատպվել են՝ չկրելով փոփոխություններ: III–VI տպագրություններում անփոփոխ բերված է հեղինակի առաջաբանը, որը գրվել է մահվան նախօրյակին՝ 1908 թ. հունվարին, Թիֆլիսում: Ինչպես նշում է «Հայ հեղինակներ» առաջին հրատարակության առաջաբանում ինքը՝ Գ. Վանցյանը, իր «նպատակն է երկու կամ երեք ամփոփ հատորներում տալ մեր գրականության և լեզվի զարգացման պատմությունը, հեղինակների կենսագիրներով և նրանց լավագույն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագույն անցյալից մինչև նորագույն ժամանակները»: Անհերքելի է, որ միջնակարգ դպրոցների համար նախատեսված այս գիրքը լույս աշխարհ էր եկել ժամանակի պահանջով: Հավելենք, որ «Հայ հեղինակներ»-ում տեղ գտած նշանավոր մի շարք հեղինակների գործերից առաջ, այդ նույն հեղինակների կյանքի ու գործունեության, գրական հայացքների և այլնի մասին ներկայացնող աշխատանքների հեղինակը հենց Գ. Վանցյանն է: Խ. Աբովյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ.

⁴⁵ Մ. Հ ո Վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1900–1912 թթ.), Երևան, 2012, էջ 66:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 67:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 588:

⁴⁸ Ղազարոս Աղայանը ձերբակալվել է 1895 թ. սեպտեմբերի 7-ին՝ հնչակյան կուսակցությանը պատկանելու մեղադրանքով, արքայի Լոր Նախիջևան, ապա՝ Ղրիմ:

Նալբանդյանի, Պ. Պոռոշյանի, Բաֆֆու, Ղ. Աղայանի, Ղ. Ալիշանի կենսագրություններին շաղախված՝ կարելի է տեսնել վերջիններիս գրական գործերի մասին բավական խորքային դատողություններ ու եզրահանգումներ, որոնք ինքնին խոսում են Գ. Վանցյանի լայնախոհության և գիտական բարձր ձիրքերով օժտված լինելու մասին: «Հայ հեղինակներ»-ում ներկայացվել են նաև Գ. Վանցյանի ճամփորդական հուշագրությունները, որտեղ հեղինակը պատմում է եվրոպահայության որոշ հատվածների հետ իր հանդիպումների ու տպավորությունների մասին («Լեհաստանի հայերը», «Այց Լեմբերգի հայերին»), բռնաներին առնչվող ազգագրական հոդվածները և այլն: Բնականաբար, գրքի առաջին հրատարակության լույսընծայմանը հետևեց մամուլի արձագանքը՝ մի շարք գրախոսականներով, որոնցում մերթ ծավալուն վերլուծությունների միջոցով դրվատվեց⁴⁹, մերթ քննադատվեց⁵⁰ Գ. Վանցյանի աշխատանքը:

1906 թ. Գ. Վանցյանը տպագրում է իր «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» քերականագիտական ընդարձակ աշխատությունը, որի առանձին հատվածներ, ինչպես արդեն նշեցինք, ժամանակին լույս էին տեսել մամուլում⁵¹: Գրքում հեղինակն անդրադառնում է մարդկային լեզվի ծագմանը, հնդեվրոպական լեզուներին, հայերենին (գրա-

⁴⁹ «Մուրճ», 1905, № 4, էջ 174–185: Գրախոսն այսպես է ավարտում իր ծավալուն գրախոսականը. «... շեշտում եմ, որ պ. Վանցյանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի և դասատուներին հանձնարարելի աշխատություն է: Թո՛ղ հորինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները և տեսնեն, թե այս գիրքը որքան հարցասիրություն առաջացրեց աշակերտների մեջ դեպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 185): «Հայ հեղինակների» III տպագրությունը դրվատել է նաև «Հանդես ամսօրյա» հանդեսը (1909, թիվ 12, դեկտեմբեր, էջ 383): Գրքի մասին դրվատանքով են արտահայտվել նաև «Լումա», «Աշխատանք», «Тифлисский листок», «Новое обозрение» ամսագրերն ու թերթերը, որոնց նյութերը զետեղված են «Գրականի ուղղագրություն» գրքույկի «բ» և «գ» հրատարակություններում («Тифлисский листок»-ի գրախոսականը նույնությամբ զետեղված է նաև Գ. Վանցյանի «Հայոց պատմության» երկրորդ և երրորդ հրատարակությունների հավելվածում, «Լումայի» և «Աշխատանքի» նյութերը՝ «Դպրոցական քերականություն» գրքի երկրորդ, բարեփոխված տպագրության (առանց թվականի) հավելվածում):

⁵⁰ «Բազմավեպ», 1905, մայիս, թիվ 5, էջ 233–238:

⁵¹ Թվարկենք լեզվաբանությանն առնչվող հիմնական հոդվածները. «Հայերենի նվազայնությունը [կարդացված Բեռլինի հայ ուսանողական ժողովում 1896-ին և Հայդելբերգի հայ ուսանողական համագումարում 1897 թ. ապրիլի 10-ին]» («Մուրճ», 1897, № 6, էջ 829–847), «Հայերեն դերանունների սեռը [(Նվեր «Մուրճ»-ի տասնամյակին), («Մուրճ», 1898, № 10, էջ 1507–1514: Հնդվածը քննադատվել է մամուլում. տե՛ս «Լեզվի մի համեստ դաս», «Արարատ», 1899, № 1, էջ 40–42)], «Հայերենը մշակելու նյութեր [(Կարդացած Բեռլինի հայ ուսանողական ժողովում 1897)]» («Մուրճ», 1899, № 2–3, էջ 278–281), «Նա և այն» դերանունների կիրառությունը» («Մուրճ», 1899, № 4–5, էջ 436–438), «Նյութեր հայերենի մշակության համար» («Մուրճ», 1899, № 6, էջ 614–618), «Հնչմունք և գիր» («Մուրճ», 1899, № 11–12, էջ 1424–1430):

բարյան, արևելահայ և արևմտահայ ձևերին) առնչվող ամենատարբեր հարցերին, հայ քերականական մտքի ձևավորման վրա ազդեցություն գործած որոշ կրթօջախներին և այլն: Գրքի լույսընծայումը, անշուշտ, ժամանակի հայ գիտական և կրթամշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր: «Բազմավեպ» ամսագիրը գրքի հրատարակման առթիվ տպագրում է ընդարձակ գրախոսական, որն ավարտվում է հետևյալ պատկերավոր խոսքերով. «Գր. Վանցյանի հետ կշռջինք ո՛չ միայն մերձավոր անցյալին, այլև խորագույն հնության մեջ: Իր գիրքը կրթություն մ' է և գրոսանք. հաճոյական է ինչպես դաշարագեղ դաշտի մը մեջ հնախոսական պեղում մը»⁵²: Նույն ամսագիրը շուրջ երեք տարի անց գրում է. «Վանցյանի հիշատակը կապված պիտի մնա այսուհետև իր Պատմական քերականության հետ. ուրեմն մահարձանի չի կարոտիր»⁵³:

1906 թ., «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» գրքի տպագրությանը զուգահեռ, Ալեքսանդրապոլի «Շիրակ» տպարանում լույս է տեսնում Գ. Վանցյանի «Դպրոցական քերականությունը»: 52 էջանոց այս գրքույկը նախատեսված էր պետական և ծխական դպրոցների համար և կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում հայերենի քերականության մասին: Գրքույկն ունեցավ երկրորդ՝ բարեփոխված և հարստացված տպագրություն, որը, սակայն, անթվակիր է: Դրանում զետեղված որոշ նյութերի թվագրումից և առաջաբանից կարելի է եզրակացնել, որ այն տպագրվել է հեղինակի մահվան նախօրյակին՝ 1907 թ. վերջին կամ 1908 թ. սկզբին:

1906 թ. լույս է տեսնում Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրություն» գրքույկը: Հեղինակը առաջաբանում գրում էր, որ իր նորաստեղծ գրքույկն «... ամեն մի աշակերտ պետք է ձեռին ունենա սխալներից խուսափելու և ուղղագրությանը շարունակ ընտելանալու» համար: Այն կարճ ժամանակ անց ունեցավ երկրորդ, բարեփոխված հրատարակություն (գրքույկի վրա բացակայում է հրատարակման թվականը): Մինչ իր մահը՝ 1908 թ., Գ. Վանցյանը պատրաստում է գրքույկի երրորդ՝ կրկին բարեփոխված տարբերակը, որը հետմահու՝ 1914 թ. հրատարակում է կինը: Գրքույկը ծավալուն գրախոսականով զուգահեռում է «Մշակը»⁵⁴, իսկ Գ. Գասպարյանն իր «Հայ բառարանագրության պատմություն» աշխատության մեջ նշում է հետևյալը. «Հայերեն աշխարհաբար գրական լեզվի ուղղագրական առաջին բառարանը՝ «Գրպանի ուղղագրությունը», կազ-

⁵² «Բազմավեպ», 1907, հունիս, թիվ 6, էջ 273-276 (գրախոսականը, որպես հավելված, կրճատումներով ներառված է նաև Գ. Վանցյանի «Հայոց պատմություն: Ծխական դպրոցների համար: Պատկերագար» գրքի երկրորդ և երրորդ հրատարակություններում): «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» գրքի մասին մատենախոսական կարճ ակնարկով է հանդես գալիս նաև «Մուրճը» [(տե՛ս «Մուրճ», 1906, № 9, էջ 156-157: Մատենախոսականը զետեղված է նաև Գ. Վանցյանի «Դպրոցական քերականություն» գրքի երկրորդ, բարեփոխված տպագրության (առանց թվականի) հավելվածում, նաև «Գրպանի ուղղագրություն» գրքույկի «բ» հրատարակության (առանց թվականի) հավելվածում]:

⁵³ «Բազմավեպ», 1910, թիվ 1, հունվար, էջ 38:

⁵⁴ «Մշակ», 1906, -193: Գրախոսականից մի փոքրիկ հատված ներառված է Գ. Վանցյանի «Դպրոցական քերականություն» գրքի երկրորդ, բարեփոխված տպագրության (առանց թվականի) հավելվածում:

մել է Գրիգոր Վանցյանը՝ «Գրպանի ուղղագրությունը», սահմանափակ բառաքանակով աշխատություն է, բաժանված 4 հիմնական մասի, առանձին-առանձին տրված է Ե, Ռ, Հ և Ռ տառերի ուղղագրությունը: Յուրաքանչյուր բաժնից առաջ տրված է համառոտ կանոն՝ բնորոշում և ապա Ե-ով գրվող բառեր՝ ալեխառն, ալեկոծ, աղետ-178 բառ, Ռ-ով գրվող բառեր՝ ակոս, աղոթք, աղոթասեր, աղոն...- 186 բառ, Հ-ով գրվող բառեր՝ հագենալ, հագուրդ, հախճապակի, հախուռն...- 107 բառ, Ռ-ով գրվող բառեր՝ ագոսվ, այթոռ, այթոռակալ, ախոռ, ականակուռ, ամառ - 230 բառ, ընդամենը՝ 701 բառ: ... Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրությունը» լավ ընդունելություն գտավ և ունեցավ մի քանի հրատարակություն⁵⁵: Այսուհանդերձ, ինչպես ժամանակի յուրաքանչյուր նորույթ, Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրությունը» ևս զերծ չմնաց քննադատությունից⁵⁶:

1906 թ. Թիֆլիսի հայկական դպրոցների աշակերտությունը ստանում է նոր նվեր. լույս է տեսնում Գ. Վանցյանի «Հայոց պատմություն: Ծխական դպրոցների համար: Պատկերազարդ» գիրքը (80 էջ), որտեղ հայոց պատմությունը ներկայացվում է հայ ժողովրդի ծագումից՝ Հայկ Նահապետից մինչև Բագրատունյաց թագավորության անկումը՝ Գագիկ Բ (1045 թ.) և սելջուկյան արշավանքները Հայաստան: Ձեռնարկի Բ տպագրությունը, որը կազմված էր երկու մասից, տեղի է ունենում 1908 թ. («Հայոց պատմություն (Ծխական դպրոցների համար), Բ տպագրություն: Պատկերազարդ», 152 էջ), որտեղ արդեն հեղինակն ամբողջացնում է հայոց պատմությունը՝ ներկայացնելով հայոց ծագմանաբանությունից մինչ իր ապրած ժամանակահատվածը՝ 1900-ական թվականների սկզբների կովկասյան անցքերը: «Հայոց պատմության» առաջին հրատարակությունը Բ տպագրության առաջին մասն է, իսկ երկրորդ մասը ներառում է Կիլիկյան թագավորության ստեղծումից մինչ 1905 թ. իրադարձությունները: Ամենավերջում հեղինակը զետեղել է «Հայոց թիվը և պարամունքը ներկայում» փոքրիկ հատվածը, որտեղ կարևոր հաշվումներ է անում ամբողջ աշխարհում սփռված հայության թվակազմի վերաբերյալ՝ եզրակացնելով, որ 1900-ական թվականների սկզբներին երկրագնդի վրա ապրող հայության թիվը կազմում է մոտ 3 միլիոն: «Հայոց պատմության» Բ տպագրությունը հեղինակի կինը Թիֆլիսում նույնությամբ վերահրատարակում է 1909 (երրորդ տպագրություն, 143 էջ) և 1912 (չորրորդ տպագրություն, 142 էջ) թվականներին: Բոլոր հրատարակություններում նույնությամբ բերված է հեղինակի պատգամը. «Դուք, սիրելի աշակերտներ, որ սովորում եք Եգիպտոսի, Բաբելոնի, Ասորեստանի, Մարաստանի, Հրեաների, Պարսից և այլ բազմաթիվ ազգերի պատմությունները, շատ անգամ դիմել եք ինձ հարցնելով.՝ վարժապետ, ինչո՞ւ չենք սովորում հայոց պատմություն, ե՞րբ պիտի սովորենք մեր սեփական պատմությունը: - Ակամա լռությունից հետո, այս գիրքն է ահա, որ պիտի պատասխանե՞ ձեր հարցերին, ուր համառոտ ու կարճ, պիտի գտնեք Ձեր Նախնյաց գործերի պատմությունը»: Գ. Վանցյանը «Հայոց պատմությունը» շարադրել է հայրենասիրական բարձր ոգով, ուր ոսկեղենիկ հայերենի,

⁵⁵ Գ. Գ ա ս պ ա ր յ ա ն. Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 464:

⁵⁶ «Զարկ», 1906, -5, էջ 75-76, -6, էջ 89:

հայ ճարտարապետության և նախնյաց մեծագործությունների թվարկման միջոցով ձգտել է ազգային հպարտություն սերմանել պետականագուրկ վիճակում ապրող իր աշակերտների շրջանում՝ վառ պահելով նրանց հոգում ազգային զարթոնքի և պետականություն ունենալու հույսերը: «Միրենք ու սովորինք, մեր ազգի պատմությունը, սիրելի մանուկնե՛ր...»՝ ահա հեղինակի բարձրագույն հորդորը: «Հայոց պատմությունը» ևս արժանացավ քննադատության. գրախոսություն, որն ավելի շատ նման էր չարախոսության⁵⁷:

1907 թ. Գ. Վանցյանը կազմում և Թիֆլիսում լույս է ընծայում «Հայ-լեզու: Պատկերազարդ այբբենարանը» (64 էջ): Ձեռնարկը կազմված է երկու մասից. Ա մասը կազմում է բուն Այբբենարանը, Բ մասը՝ «Ընթերցարանը», որտեղ զետեղված են մի շարք մանկական կարճատև պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, առածներ, շուտասելուկներ, հանելուկներ, մայրերին, տարվա եղանակներին, տարբեր կենդանիներին նվիրված այլևայլ նյութեր: Բնության, առարկաների, զանազան կենդանիների պատկերներով հարուստ այս Այբբենարանը Գ. Վանցյանի՝ տվյալ ժամանակի հայ կրթական կյանքում ունեցած մեծագույն ավանդն էր:

Հայ ականավոր գիտնական, կովկասագետ, հայագետ Արտաշես Արեղյանն իր գործերից մեկում, նպատակ ունենալով չեզոքացնել 1930-ական թվականներին եվրոպական երկրներում ապրող հայության շուրջ գերմանական ուժերի կողմից ստեղծված վտանգը, գերմանացի այլ գիտնականների գործերի շարքում հիմնավորում է հայ ազգի հնդեվրոպական կամ արիական ծագումը՝ մեջբերումներ կատարելով նաև Գ. Վանցյանից⁵⁸: Մեկ այլ մտավորական, արվեստի խոշորագույն գործիչ, նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանը 1935 թ. գրի առած իր հուշերում, նկարագրում է Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանում կայացած խորհրդակցությունը, հանդիպմանը ներկա ժամանակի խոշոր մտավորականների՝ Աբգար Հովհաննիսյանի, Շիրվանզադեի, Ղ. Աղայանի, Պ. Պռոշյանի և Հովհ. Թումանյանի կողքին հիշատակում է նաև Գ. Վանցյանին: Հավելենք, որ խորհրդակցությունը տեղի է ունեցել 1904 թ. Վիրահայոց թեմի ժամանակավոր առաջնորդ Գարեգին Հովսեփյանի հրավերով և նվիրված է եղել հայ մշակութային ու հասարակական որոշ խնդիրների քննարկմանը⁵⁹: Գ. Վանցյանի աշխատանքներն իրենց գործերում հիշատակել են նաև ականավոր լեզվաբաններ, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Գուրգեն Սևակը⁶⁰, Գևորգ Զահուկյանը⁶¹, պ. գ. դ. Էդուարդ Դանիելյանը⁶² և այլք:

Գ. Վանցյանը, ելնելով իր լեզվաբանական հետազոտություններից և լատինական մի շարք լեզուների համեմատական քննությունից, ժամանակին հանդես է եկել նաև հայերենի մեջ քերականական որոշ ճշգրտումներ մտցնելու ա-

⁵⁷ «Երկիր», 1906, -40:

⁵⁸ Ա. Աբեղյան. Հյուսիսային տիպերը Հայաստանում (Հայկականություն, արիականություն), Երևան, 2001, էջ 30-38:

⁵⁹ Թումանյան. Արվեստի մասին, Երևան, 1969, էջ 206:

⁶⁰ Գ. Սևակ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 67, 354:

⁶¹ Գ. Բ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1969, էջ 279:

⁶² Է. Դանիելյան. Շուշիի տեղը հայ տպագրական գործի մեջ. - Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 88:

առաջարկներով: Դրանցից մեկը, օրինակ, վերաբերում է հայերենի դերանվանաձևերի մեջ սեռի կիրառման հարցին: Բերելով մի շարք լեզուների օրինակներ և տալով հիմնավորումներ՝ Վանցյանն առաջարկում է որպես «նա» դերանվան իգական ձև, վերստին կիրառության մեջ մտցնել «նե» ձևը⁶³: Նա նշում է, որ այդ դերանվան իգական նման ձևի կարիքը շատ վաղուց է նկատվել, և, ելնելով այդ հանգամանքից, այն գործածել են Ս. Մալխասյանը և Մ. Աբեղյանը. «... մի դերանուն, որ հնարելի էր դեռ Դավիթ անհաղթը Ե. դարում, կազմելով նե, ներա, իներանե և այլն... Դրա շնորհիվ է, որ Դուրյանի պես բանաստեղծն իր գլուխգործոցի մեջ երգում է... «թույլ տըվին, որ միշտ ըզնե երագեւ»⁶⁴: Նկատենք, որ մեր օրերում Նե դերանունը, որպես հատուկ անուն, դանդաղորեն տարածում է գտնում աղջիկների շրջանում⁶⁵:

Սվարտելով մեր խոսքը մեծանուն ուսուցիչ, գրականագետ ու լեզվաբան Գ. Վանցյանի մասին՝ ասենք, որ 1908 թ. մայիսի 5-ին նա ինքնասպան է լինում: Ինքնասպանությունից առաջ թողած նամակում Գ. Վանցյանը խնդրում է իր մահվան համար ոչ մեկին չմեղադրել⁶⁶: Հուլարկավորությունը տեղի է ունենում մայիսի 9-ին, աճյունն ամփոփվում է Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Անխոս, Գ. Վանցյանի մահով հայ դպրոցը կորցնում է իր մեծագույն նվիրյալին, կրթական կյանքի ամենաառաջադեմ կազմակերպչին, լուսավորության բնագավառի կարկառուն գործչին: «Հանդես ամսօրյայում» գետեղված նրա մահախոսականում կարդում ենք. «Այս կորույթի ուժը պարտաված կյանքի դառնության անհայտ հոսանք է մը: Մայիս 5-ին յուր և կյանքի մեջ եղած հարաբերությունը կրիզե 40 տարեկան (ըստ երևույթին պետք է լինի՝ 38 տարեկան – Վ. Ս.) հասուն հասակին մեջ: Գ. Վանցյան ազգային կրթված դեմքերեն էր. Ներսիսյան վարժարանը ավարտելով հաջողաձեղ էր Եվրոպա յուր ուսումը կատարելագործելու անցնիլ, ուսկից դառնալով՝ Տիֆլիսի առևտրական դպրոցի մեջ հայերեն լեզվի դասատուություն կ'ընէր: Հայ ուսուցչության առաջադիմության բարեխիղճ մարդիկներեն էր, որուն կորուստը նոր կազմակերպիլ

⁶³ Գ. Վ ա ն ց յ ա ն. Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 235, 240:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 235: Խոսքը «Տրտունջ» բանաստեղծության մեկ տողի մասին է:

⁶⁵ Հարցախույզով պարզեցինք, որ «Նե» իգական դերանունը որպես հատուկ անվանում օգտագործելիս մարդիկ գլխավորապես հիմնվել են Պ. Դուրյանի գործերի մեջ իգական սեռի համար գործածվող նե (նա) դերանվան և հատկապես նրա «Նե» վերնագրով բանաստեղծության վրա: Իրականում, ինչպես նկատում է Գ. Վանցյանը, այս դերանունը հիշատակվում է դեռ V դարից (Դավիթ Անհաղթ) և հասնում մինչ XIX–XX դարեր (Պ. Դուրյան, Ս. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան, Գ. Վանցյան և այլք):

⁶⁶ Յուլյակ Խանգաղյանին ուղղված նամակում Վահան Տերյանը հայտնում է. «Երեկ ինքնասպանություն է գործել Գրիգոր Վանցյանը» (Վ. Տ ե ղ ա ն. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 208, հմմտ.՝ Վ. Տ ե ղ ա ն. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1975, էջ 258): Գ. Վանցյանի ինքնասպան լինելու բոթը տեղ է գտել նաև «Մշակում». «Սրտի կսկիծով մի անսպասելի և ցավալի լուր ենք հաղորդում: Մայիսի լույս 5-ի գիշերը ինքնասպանություն գործեց գրագետ և Թիֆլիսի առևտրական դպրոցի ուսուցիչ Գրիգոր Վանցյանը: Հանգուցյալը մի նամակ է թողել, որով խնդրում է ոչ ոքի չմեղադրել» («Մշակ», 1908, № 97): Տե՛ս նաև «Արարատ», 1908, մայիս-հունիս, № Ե.–Զ., էջ 600:

սկսած միության զգալի վնաս մըն էր: Գ. Վանցյան հայ գրականության մեջ այ ձեռնհաս ուժ մըն էր...»⁶⁷:

Գ. Վանցյանի ինքնասպանության հանգամանքները մինչ օրս անհայտ են: Եղած վարկածները, (Գ. Վանցյանի գաղափարական հայացքները⁶⁸, ցարական ռեժիմը, անձնական կամ ընտանեկան հարաբերությունները և այլն), որոնց պատճառով նա կարող էր գնալ նման ծայրահեղ քայլի, ավելի շատ ենթադրություններ են, դրանցից որևէ մեկի վրա դժվար է կենտրոնանալ:

ГРИГОР ВАНЦЯН: ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ

VAHE SARGSYAN

Резюме

Известный в свое время лингвист, литературный критик, учитель армянского языка и истории Григор Ванцян (1870 г., Ахалкалакский уезд, село Бежано – 1908 г., Тифлис, кладбище Ходживанк) учился в школе Нерсисян. В годы учебы у него сложились близкие отношения с великим поэтом Ов. Туманяном, которые продолжились в последующие годы. Г. Ванцян учительствовал в Джавахке, учился в Берлине, преподавал в Торговой школе Тифлиса. Он оставил богатое научно-лингвистическое, критическое, переводческое и публицистическое наследие.

GRIGOR VANTSYAN. LIFE AND CREATIVE DEVELOPMENT

VAHE SARGSYAN

Summary

Known in his time outstanding linguist, literary critic, teacher of the Armenian language and history Grigor Vantsyan (1870, Akhalkalaki province, village Bezhanó – 1908, Tiflis, Khojivanq Armenian Pantheon) studied at Nersisyan School in Tiflis. In the years of studies there were intimate relationships between the linguist and the distinguished poet Hovhannes Tumanyan. Gr. Vantsyan taught in his native Javakhk and at Tiflis Commercial school, studied in Berlin. He has left rich scientific-linguistic, literary, critical, translation and publicistic heritage.

⁶⁷ «Հանդես ամսօրյա», 1908, թիվ 7, էջ 224:

⁶⁸ «Հայկական սովետական հանրագիտարանը», տալով Գ. Վանցյանի կարճատև կենսագրականը, հայտնում է, որ նա «գաղափարապես հակված է եղել դեպի դեմոկրատիզմն ու մարքսիզմը» (հ. 11, Երևան, 1985, էջ 279):